

АРХЕОЛОГИЯ

І. А. Сніжко

Дослідження пізньопалеолітичних пам'яток з пошкодженням культурним шаром

днією з найактуальніших проблем, з якою стикаються дослідники пізньопалеолітичних пам'яток, є проблема пошкодженого культурного шару.

Зазвичай культурний шар будь-якої археологічної пам'ятки визначають як антропогенний ґрунтово-літологічний горизонт, що виник на місці поселення людей та який залягає в товщі плейстоценових чи голоценових відкладів. Культурний шар є цілісним природно-історичним об'єктом, що представлений рештками штучного походження (артефактами) та органо-мінеральним субстратом (наповнювачем). Отже, культурний шар має природні та антропогенні складові [1, с. 9].

Формування культурного шару починається під час функціонування поселення, коли домінуючим є антропогенний фактор. Після того, як мешканці залишають поселення, абсолютно переважає природний фактор і культурний шар заглиблюється в ґрунтово-літологічний горизонт. Над ним утворюється своєрідний захисний екран, але в той же час на культурний шар впливають, руйнуючи його, процеси ґрунтоутворення, водний режим, ерозійні процеси, діяльність риючих тварин тощо [1, с. 11–12]. Таким чином, для коректного дослідження культурного шару необхідно розуміння процесів його постгенетичної руйнації. Особливої актуальності це твердження набуває під час роботи з перевідкладеним чи зруйнованим культурним шаром.

В археології широко застосовуються поняття «культурний шар/горизонт, збережений *in situ*» та «частково чи повністю перевідкладений культурний шар». При цьому не існує чітких об'єктивних критеріїв для такого розподілу, хоча кожен практикуючий археолог вирішує це питання на основі власного досвіду та інтуїції, що спирається на багаторічні спостереження над будовою культурного шару, текстурою породи, що його вміщує, складом культурних решток тощо [2, с. 158–159].

Основними ознаками перевідкладеного культурного шару є відсутність добре визначеної поверхні залягання основної маси знахідок («завислість») та велика кількість предметів, що мають нахил, чи розташованих вертикально. Змив культурного шару призводить до розміщення культурних решток вздовж русла водотоку чи на поверхні схилу [2, с. 160].

Формування перевідкладених культурних шарів пов'язано з розвитком делювіальних та алювіально-делювіальних процесів. На пологих схилах з повільним переміщенням ґрунтів перевідкладені культурні рештки можуть трохи видозмінюватись і справляти ефект викривлення в бік омолодження віку культурного шару. Навпаки, в місцезнаходженнях із редуцією накопичення осадових порід, наприклад, на крутих схилах, культурний шар може накладатись на поверхню більш давніх відкладів, таким чином, викривляючись в бік збільшення віку [3, с. 7].

Дослідження пам'яток з пошкодженим культурним шаром потребує використання низки методичних прийомів, що дозволяють вивчати всі складові цієї системи, як антропогенного, так і природного походження. Щодо останнього — це різноманітні геологічно-геоморфологічні, палеопедологічні, палеозоологічні, палеоботанічні дослідження. Археологічні методи, які розглядатимуться більш детально, включають традиційний типологічний аналіз, вивчення просторового розміщення знахідок — методи планіграфії та мікростратиграфії, метод ремонту, що застосовується для встановлення синхронності різних об'єктів шару. Якщо методи планіграфії та ремонту використовуються всіма дослідниками давно і плідно, то метод мікростратиграфії, на жаль, ще не набув популярності.

Для підтвердження останньої тези звернемось до опублікованих результатів досліджень пізньопалеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дінця, а саме пам'яток Рогаліксько-Передільського району Луганщини, стоянки Вісла Балка Донецької області та пам'яток Харківщини — Синичино та Кам'янка.

Дослідники, що вивчали пам'ятки на Луганщині і результати робіт яких були підсумовані в монографії О. Ф. Гореліка, під час вивчення пошкодженого культурного шару користувались методами планіграфії та ремонту. На стоянці Рогалік II «А» як аргументів на користь одночасності відкладання культурних решток виступали випадки ремонту крем'яних сколів у вертикальній та горизонтальній площині [4, с. 34]. Зазначається, що руйнація культурного шару не була повною. На користь цього свідчать кілька анатомічних груп кісток тварин, логічний характер просторового розташування знахідок [4, с. 37]. На ділянці «В» цієї ж стоянки культурний шар фіксувався як горизонт розташування знахідок, пов'язаний з алерьодським викопним ґрунтом та середньодриасовим лесом. Вочевидь верхню частину лесу було перероблено під час процесу ґрунтоутворення в алерьодський час. На користь одночасності випадіння культурних решток свідчить їх планіграфічна єдність та 5 випадків ремонту крем'яних сколів з різницею в глибині 10–12 см [4, с. 47]. На ділянці «D» характер 16 зв'язків ремонту між сколами свідчить на користь короткочасного періоду накопичення культурного шару. Це підтверджують дані планіграфії та склад мікроскупчень [4, с. 59].

На стоянці Рогалік XII, як зазначає автор, знахідки пізньопалеолітичного часу в значній мірі були перевідкладені делювіальними процесами. Кремій знаходився, як правило, на ребрі, чи вертикально, кістки тварин залягали з нахилом, на ділянці переходу від схилу до дна улоговини відзначено підвищення концентрації знахідок, особливо дрібних. Зв'язки ремонту між сколами співпадають з напрямком схилу. Разом з тим процес перевідкладення культурного шару був нетривалим [4, с. 68].

На користь одночасності чи короткочасності процесу формування культурного шару на стоянці Рогалік VII свідчать високий рівень інтегрованості матеріалів у скупчення та характер зв'язків ремонту між артефактами [4, с. 118].

Спостереження за станом культурного шару на наступних пам'ятках проводились із застосуванням геологічних методів: на території східної ділянки стоянки Рогалік III зафіксовано 2 скупчення кісток та кременю у вторинному заляганні внаслідок переміщення їх по схилу [4, с. 90]. На стоянці Рогалік VIII пізньопалеолітичний культурний шар залягав у перевідкладеному стані, про що свідчили орієнтація крем'яних сколів у відповідності з напрямками водних потоків та їх розташування вертикально чи на ребрі [4, с. 131]. На користь того, що культурний шар пам'ятки Рогалік IX залягав у перевідкладеному стані свідчать відсортованість знахідок, їх положення на ребрі, розташування відповідно напрямку схилу, розтягнутість по вертикалі [4, с. 138]. Залягання культурного шару стоянки Передільське I було простежено у двох рівнях: нижній являв собою рештки первинного залягання палеолітичних знахідок, верхній — був результатом перевідкладення їх внаслідок схилових процесів у шари, що лежать вище [4, с. 197].

На донецькій стоянці Вісла Балка було проведене комплексне дослідження культурного шару із застосуванням археологічних методів та методів природничих наук.

Кремій на пам'ятці зустрічався від сучасної поверхні до глибини 0,9 м. З глибини 18–20 см починався основний горизонт, що містив культурні рештки. В верхній частині кремій знаходився у «завислому» стані, з глибини 40 см його положення стабілізувалось, переважало горизонтальне розташування плоских предметів. Найбільша впорядкованість артефактів в цьому сенсі спостерігалась на глибині 50–60 см, нижче кремій знову справляв враження «завислого». Верхня частина лесоподібного суглинку, де знаходились артефакти, дуже сильно пошкоджена голоценовим ґрунтоутворенням та кровинами [5, с. 23, 25].

Дослідниками було зроблено спробу встановити рівень первинного відкладання знахідок. Пошук ініціального горизонту культурного шару на стоянці Вісла Балка був можливий завдяки встановленню зв'язків між деталями аплікацій. За весь час досліджень їх встановлено близько 400. Проекція системи зв'язків на вертикальну площину продемонструвала значну відстань між сколами, що підбираються — від 21 до 83 см, та для більшості аплікацій характерна відстань у 8–10 см. На цій основі умовна лінія, що відповідає рівню первинного залягання культурного шару, може бути проведена на рівні 0,5 м [5, с. 27].

Аналіз залягання культурного шару дав можливість встановити його геологічний вік: він відповідає віку перехідного шару буро-коричневого ґрунту, що розташований над жовтуватопалеовим лесом і відповідає часу до початку атлантичного періоду [5, с. 11–12].

Як причини, що вплинули на руйнацію культурного шару, названі наступні фактори: відсутність початкової консервації культурних решток, голоценове ґрунтоутворення, переміщення артефактів внаслідок відтаювання, активна діяльність землерийних тварин. Також це вплив делювіальних схилових процесів, про що свідчить форма деяких скупчень, орієнтованих довгою віссю вздовж схилу та розташування кременів на ребрі [5, с. 27–28].

Дослідники зазначають, що внаслідок перевідкладення матеріалу було знищено можливі сліди вертикальної археологічної стратиграфії, а через відсутність мікростратиграфії немає можливості розшифрувати значення цього палімпсесту культурних решток [5, с. 28].

На пам'ятці біля с. Синичино на Харківщині культурний шар був зафіксований на стику давньоголоценового ґрунту і причорноморського лесу. Відзначено деяке його зниження в північному напрямку, що відповідало характеру давнього рельєфу і в загальних рисах повторюється сучасним зниженням поверхні в бік Сіверського Дінця. Потужність культурного шару в середньому становила 0,25–0,3 м, його нижня і особливо верхня границі нечіткі. Розщеплений кремій починав зустрічатися одразу під дерном. У верхній частині знахідки, головним чином, дрібні предмети, перебували у певному завислому стані. Глибше положення артефактів ставало більш стабільним, особливо це стосувалось більш важких предметів. Найвища концентрація знахідок припадала на глибину 0,45–0,7 м. Нижче кремій зустрічався головним чином у кровинах.

На площі пам'ятки знахідки були розташовані нерівномірно, утворюючи кілька скупчень: 4 локалізовані доволі чітко, 3 мали розмиті кордони, зливаючись одне з одним (рис. 1, 1). Зафіксовано кілька випадків аплікації сколів у скупченнях.

Загалом культурний шар пам'ятки можна охарактеризувати як відносно тонкий, як такий, що довгий час лишався непохованим, пошкоджений внаслідок ґрунтоутворення, седиментації та активності риючих тварин [6, с. 111–117].

Культурний шар стоянки біля с. Кам'янка Харківської області представлений розщепленим кременем, що демонструє всі стадії обробки від жовна до знаряддя, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками червоної та жовтої вохри, вугілля.

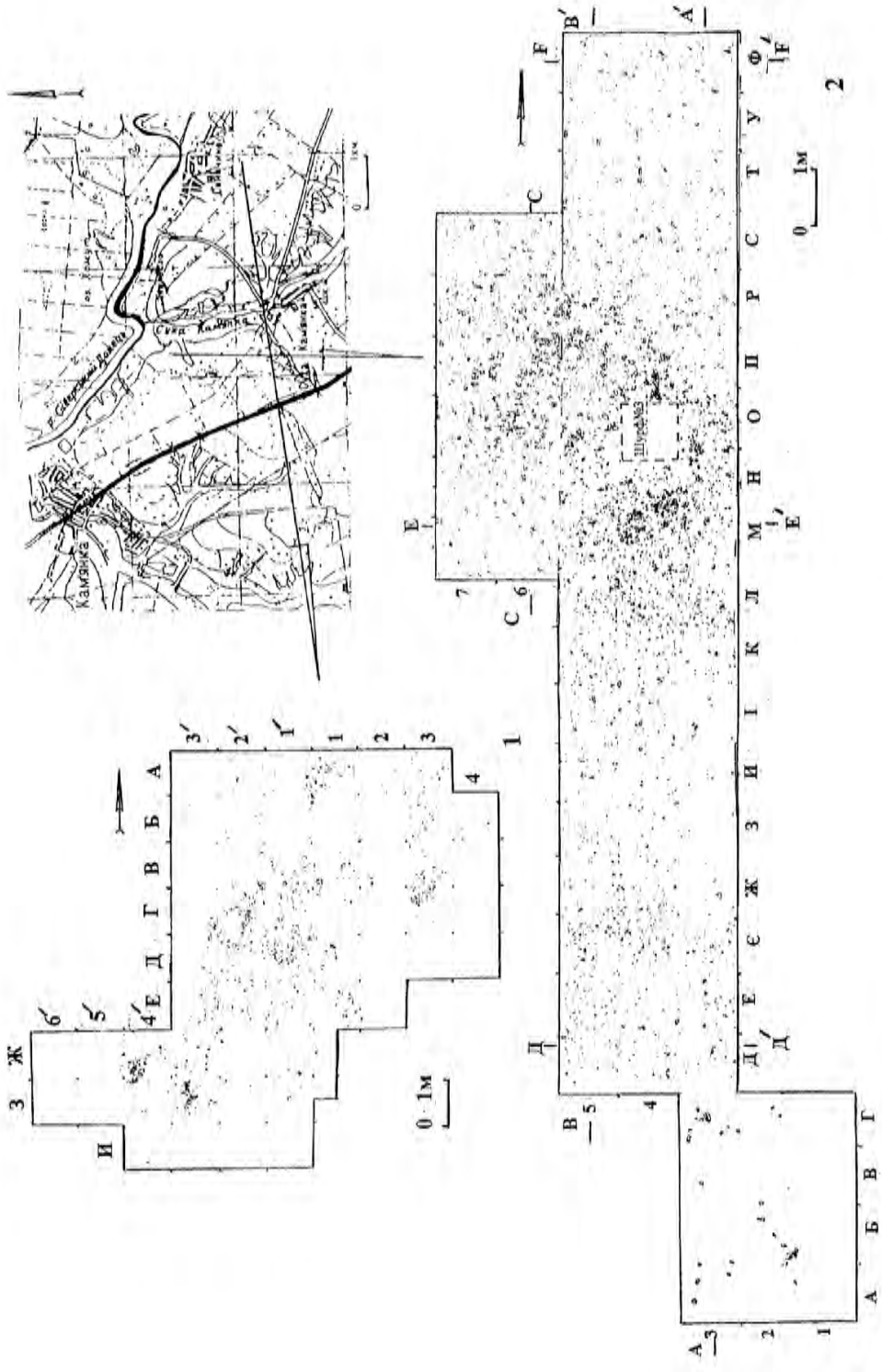

Рис. 1. Планіграфія розташування знахідок на стоянках:

1 – Силнично; 2 – Кам'янка

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях. Культурний шар не має специфічного забарвлення, розтягнутий по вертикалі. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рель'єфа в бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені.

На руйнацію ініціального культурного шару даної пам'ятки вплинули наступні фактори:

1. Відсутність консервації знахідок після завершення функціонування пам'ятки. Свідченням цього є наявність патини та кальцитових напливів з одного боку на багатьох артефактах.
 2. Переміщення артефактів вгору, імовірно, під час відтавання.
 3. Вплив делювіальних процесів (зміщення по схилу), що простежується формою деяких скупчень, орієнтованих на північ, північний схід та схід, в бік р. Сіверський Донець та р. Суха Кам'янка — ця тенденція спостерігається в трохи згладженому вигляді в сучасному рельєфі. Знахідки часто знаходяться в положенні на ребрі з нахилом в означений бік.
 4. Голоценове ґрунтоутворення.
 5. Діяльність риючих тварин — шар сильно пошкоджений кротовинами.
- Отже, всі фактори, що вплинули на пошкодження культурного шару, мають пост-генетичний характер — відбулись після завершення функціонування пам'ятки.

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю (рис. 1, 2). На користь цього свідчать також випадки ремонту у скупченнях.

Для дослідження культурного шару було використано метод мікростратиграфічного аналізу, який дає можливість визначити первинний рівень відкладення культурних решток, більш точно встановити геологічний вік пам'ятки, з'ясувавши, з якими геологічними відкладами пов'язаний ініціальний шар відкладення знахідок.

Мікростратиграфія дозволяє вирішувати питання про одно- чи багаторазове використання тієї чи іншої площі. Побудова мікропрофілей дозволяє встановлювати стійкі рівні залягання (житлові поверхні) в середині пачки шару. Співставлення складу окремих мікрогоризонтів під час одноразового заселення не дає значних розбіжностей, під час багаторазового існує суттєва різниця в розміщенні різних за характером ділянок. На стоянці Кам'яна Балка II, в 2 культурному шарі виділено 3 мікрогоризонти, в яких ясно простежуються зони скупчень основних груп знарядь та інших елементів шару — скупчення кісток, вогнища тощо. Для кожного мікрогоризонту вони різні. На думку Н. Б. Леонової, така різниця в плануванні різних робочих зон пов'язана з доволі довгим інтервалом в процесі перебування мешканців на пам'ятці, достатнім для того, щоб забути що і де робилось минулого разу [7, с. 33].

Для забезпечення застосування цього методу, в процесі польових досліджень необхідним є проведення тривимірної фіксації якомога більшої кількості знахідок. На основі одержаних даних можна збудувати графічні мікропрофілі. В залежності від мети дослідження є можливість обрати різний «крок» таких графіків — від кількох метрів до дрібніших відрізків. На плані поселення позначаються лінії майбутніх мікропрофілів і на них зносяться всі позначки глибин, одержані за допомогою нівеліру. В результаті є можливість визначити найбільш насичену знахідками частину горизонту, що відповідає ініціальному рівню культурного шару, а також встановити безперервність чи дискретність його формування [2, с. 161].

Під час польових досліджень на стоянці Кам'янка проводилась ретельна графічна фіксація більшої частини знахідок (зокрема, розміром понад 3 см) в трьох вимірах. Для побудови мікропрофілей було обрано лінії квадратів «3», «5», «6» в напрямку південь-північ — відповідно А—А', В—В', С—С', та лінії квадратів «Д», «М», «Ф» в напрямку захід-схід — відповідно D—D', E—E', F—F' (рис. 2). Всі знахідки, що мали позначки відносної глибини, одержані за допомогою нівеліру, та розташовані в межах 1 м, позначались на профілі. Сучасна поверхня також була пронівельована і на схемах позначена як лінія під розміткою квадратів.

Мікропрофіль А—А' найдовший — 22 м, перетинає всю досліджену розкопом площу. На більшій частині профілю видно, що культурний шар є не дуже насиченим: в кв 3А—В, 3з—І він представлений поодинокими знахідками. Хоча кв. 3Г—Ж, 3С—Ф є більш насиченими, тут знахідки не утворюють виразних скупчень і чітко не позначають ініціального рівня культурного шару. Діапазон відстані між нижніми і верхніми артефактами становить 0,2–0,28 м і, скоріш за все, як і в інших аналогічних випадках, пояснюється діяльністю риючих тварин та зміщенням внаслідок процесів ґрунтоутворення та відтавання. В кв. 3К—Р спостерігається більша насиченість культурного шару: саме в цих квадратах планіграфічно зафіксовані кілька скупчень артефактів — менш виражені в кв. 3К—М, більш — в кв. 3Н—О. Тут також спостерігається певне вертикальне розсіювання, що в кв. 3Л—М досягає 0,4 м. Але тут також бачимо ділянку, де відносно чітко можна простежити рівень первинного горизонту і деяке його падіння в кв. 3М та 3П, що, імовірно, відповідає нерівності рельєфу давньої поверхні (рис. 2).

Мікропрофіль В—В' демонструє більш насичену ділянку культурного шару 5О—Р, та менш насичені 5Д—Н та 5С—Ф. Перша частина профілю 5Д—К представляє, очевидно, більш ушкоджену ділянку шару, оскільки діапазон відстані між артефактами по вертикалі доходять до 0,4 м і визначити ініціальний рівень неможливо. Починаючи з кв. 5Л до кв. 5О положення знахідок стає більш стабільним, хоча розмах коливань зберігається на попередньому рівні. В кв. 5О—Р зафіксовані скупчення кременю, що дають можливість простежити рівень первинного горизонту відкладення знахідок та падіння культурного шару в бік р. Сіверський Донець. Наступні квадрати 5С—Ф слабо насичені знахідками, хоча в кв. 5С—Т можна прослідкувати продовження ініціального горизонту (рис. 2).

Мікропрофіль С—С' охоплює 6 м в напрямку південь-північ. Із дослідженої площі поки це найзахідніша ділянка, що розташована вище за інші. Артефакти знаходяться у «завислому» положенні, тут найбільший діапазон вертикальної відстані між ними — до 0,8 м. Скупчення у кв. 6О—П дає можливість простежити імовірний рівень первинного розташування знахідок. Невеличка ділянка мікрошаруватості в кв. 6П, скоріш за все, маркує вимоїну, до якої були стягнуті артефакти. Це засвідчує також їх положення — переважно на боці та під кутом (рис. 2).

Мікропрофіль D—D' демонструє характер культурного шару в південній частині пам'ятки. Шар слабо насичений, знахідки розпорошені по вертикалі в діапазоні до 0,4 м, ініціальний рівень не простежується (рис. 2).

Мікропрофіль E—E' перетинає 5 м майже в центрі дослідженої ділянки. Тут насиченість артефактами значно вища, особливо в кв. 5М—4М. Спільним для всього профілю є «завислість» і великий, до 0,48 м, діапазон вертикальної відстані між знахідками (рис. 2).

Мікропрофіль F—F' демонструє культурний шар найпівнічнішої дослідженої ділянки. Знахідок небагато, відстань між верхніми та нижніми доходять до 0,28 м. Хоча чітко виділити ініціальний рівень неможливо, в загальних рисах він простежується (рис. 2).

Отже, розглянувши вищенаведені мікропрофілі, можна сформулювати наступні спостереження:

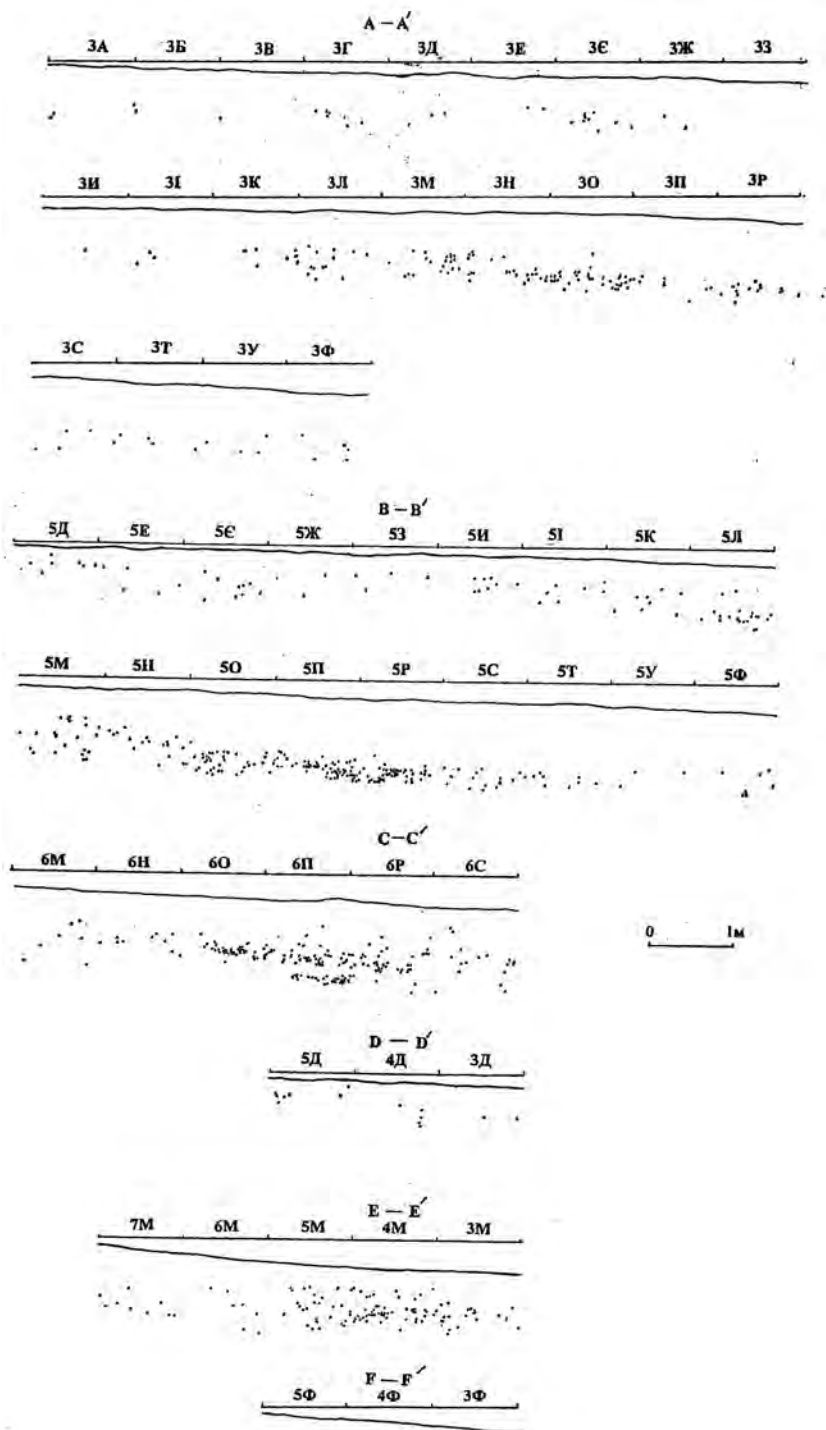

Рис. 2. Кам'янка. Мікропрофілі

- культурний шар краще зберігся на окремих ділянках (кв. 5О—5Т, 6О—6П, 3Н—3П);
- формування ініціального рівня відкладання знахідок можна визначити як одноактний процес;
- на ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється зі стиком літологічних горизонтів давньоголоценового ґрунту та причорноморського лесу;
- знахідки розпорошені по вертикалі в доволі широкому діапазоні — від 0,1 до 0,8 м. Отже, всю лінзу, що містить артефакти, коректніше називати «горизонт знахідок», ніж «культурний шар»;
- в якості причин, що вплинули на руйнування ініціального рівня відкладання знахідок, можна назвати відсутність швидкої консервації артефактів, вплив делювіальних процесів, рух предметів під час голоценового ґрунтоутворення, відтавання, діяльність риючих тварин.

Отже, для проведення якісних досліджень, спрямованих на розуміння такої складної структури, як культурний шар, необхідно створення вичерпної бази даних, що спирається на ретельну методику польових досліджень. Використання методу мікростратиграфії дає можливість одержати нову інформацію щодо структури культурного шару: з'ясувати закономірності розподілу окремих груп артефактів, визначити структуру скупчень, характер палеорельєфу, а також уточнити хронологічну позицію культурного шару шляхом співставлення його ініціального рівня з певним літологічним горизонтом.

Ключові слова: пошкоджений культурний шар, Кам'янка, метод мікростратиграфічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Естественные-научные* методы исследования культурных слоев древних поселений / [С. А. Сычева, Н. Б. Леонова и др.]. — М., 2004.
2. *Палеоэкология* равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная Балка в Северном Приазовье). [Н. Б. Леонова, С. А. Несмеянов, Е. А. Виноградова и др.]. — М., 2006.
3. *Герасименко Н. П.* Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников)//Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6.
4. *Горелик А. Ф.* Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — Луганск, 2001.
5. *Висла Балка* — позднеледниковый памятник на Северском Донце//Археологический альманах. — Донецк, 2002. — № 11.
6. *Сніжко І. А.* Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине//Археологічний альманах. — Донецьк, 2006. — № 18.
7. *Леонова Н. Б.* Возможности выявления критериев длительности обитания на верхнепалеолитических памятниках//Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — А., 1989.

Резюме

Снежко И. А. Исследование позднепалеолитических памятников с нарушенным культурным слоем

Для исследователей позднепалеолитических памятников актуальной является проблема нарушенного культурного слоя. С целью максимально полного изучения таких объектов используется комплекс разнообразных методов, как лабораторных, так

и полевых. Среди последних изучение пространственного распространения находок — методы планиграфии и микростратиграфии, метод ремонтажа, который используется для определения синхронности разных объектов культурного слоя. Широкое использование методов планиграфии и ремонтажа показано на примере исследований памятников бассейна Северского Донца: Роголикско-Передельской группы, Висла Балка, Синичино. При исследовании культурного слоя стоянки Каменка был использован также и метод микростратиграфии. Это дало возможность определить первоначальный уровень отложения культурных остатков, уточнить геологический возраст памятника, установить закономерности распределения групп артефактов, решить вопрос однократного или многократного использования площади стоянки.

Ключевые слова: нарушенный культурный слой, Каменка, метод микростратиграфического анализа.

Summary

I. Snizhko. Investigation of the Upper Paleolithic Sites with Damaged Cultural Layer

The problem of damaged cultural layer is considered to be urgent for the researches of the Upper Paleolithic sites. The complex of diverse methods, like laboratory and field methods, are used with the aim of reaching the most complete research. To the latter belongs studying of spatial propagation of findings, such as the method of planigraphy and microstratigraphy, the method of remontage, which is used to define the synchronism of different objects in a cultural layer. Wide usage of methods of planigraphy and remontage is shown by the examples of researching the sites of the Seversky Donets basin, such as Rogaliksco-Peredelskaya group, Visla Balka, Sinitchino. While researching the cultural layer of Kamenka site, the method of microstratigraphy was also used. It gave an opportunity to define the primary level of deposits of cultural remains, to refine the geological age of the site, to define the allocation mechanism of artifact groupings and to solve a problem of single or repeated usage of the site territory.

Key words: damaged cultural layer, Kamenka, the method of microstratigraphical analysis.

